

Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожуунунң Хөнден
муниципалдыг бюджеттиг ортумак ниити билиг школазы

Чөпшээрээни

өөредилге талазы-биле
директорнун
оралакчызы

Ооржак С.К./
«23» 08 2023 ч

Бадылааны

Хөнден муниципалдыг
бюджеттиг ортумак
ниити билиг школазынын
директору

В.Кенден-оол В.К./

«23» 08 2023 ч

9-ку (тоску) класска
тыва дыл эртеминге
ажылчын программа
2023-2024 өөредилге чылы

Неделяда 2 ш
Бүдүн чылда: 68 шак

Тыва дыл болгаш чогаал башкызы
Ооржак Саида Кысыгбайовна тургускан

Хөнден 2023

Тайылбыр бижик

9-ку класстың тыва дыл эртеминге ажылчын программаны Ойдан-оол А.К., Сат Ш.Ч., Сувандии Н.Д. Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы. 5-11 классы. Күрүне стандарты. Өөредилге программалары. - Кызыл, 2008. - 88 с.деп программага даянып тургускан.

Өөренир ному Е.М.Куулар,Л.Х.Ооржак,Т.Б.Оюн,Ч.А.Сарыглар Тыва дыл ному, 9 класс,Кызыл 2023 ч.

«ТЫВА ДЫЛ» ЭРТЕМИН ӨӨРЕНГЕНИНИН ПЛАННАТТЫНГАН ТҮННӨЛДӨРИ

Кол школаның (5-9 класстар) доозукчуларының тыва дылдың программанын шингээдиң алгаш, чедип алыр **бот-тускайлаң түннөлдөрүн**ге дараазында чүүлдер хамааржыр:

1) кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын база мөзү-бүдүш шынарларын сайзырадырынга төрөөн дылының чугулазын медресеп билири, уругларның билиг чедип алырынга ук дылдың ужур-утказын тодарадып, ону тыва чоннуң ыдыктыг, үнелиг эртинелериниң бирээзи деп билири;

2) тыва дылдың эстетиктиг үнелин медресеп билири; төрөөн дылынга ынак болгаш ону хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри;

3) дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунуң бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг илередирде четче ажыглап шыдаары; бодунуң чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг түннөлдөрүнге (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдери) дараазында чүүлдер хамааржыр (5-9):

1) Чугаа чорудулгазының бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

- бижимел болгаш аас медээниң уткаын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээ);

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганың янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру (поисковый вид), чүгүртү азы улуг-каралап номчууру (просмотровый), таныжып номчууру (ознакомительный вид), шинчилел-сайгарылгалыг номчууру (изучающий вид)) таарыштыр ажыглап билири;

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезөөн шилип алгаш дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазы-биле дыңнаары) ажыглап билири;

- информация ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дисклерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан тайылбыр номнардан (справочниктер) болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;

- бердинген темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;

- сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деңнеп билири;

Чугаалаары болгаш бижиири:

- кылыр дээн ажыл-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажылды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түннөлдөрүн үнелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;

- дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң уткаын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, уткаын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;

- сөзүглелдин уткаын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;

• аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунуң негелделерин сагыыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;

• монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодааныышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог (этикетный диалог), айтырыг-харыы (диалог-расспрос), чугаалажып орар кижизин чугаа чорударынче кыйгылары (диалог-побуждение), өске киж-биле бодал солчуру (диалог-обмен мнениями) дээш о.ө.) ажыглап билири;

• амгы тыва литературлуг дылда шын адалганың, лексиканың, грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыыры;

• чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшкиннерин эптиг болгаш шын алдынары;

• хүн бүрүде өөренип азы ажыл кылып турар үезинде бодунуң чугаазын хайгаарап билири; чугааның утказының болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын үнелеп билири; дылында грамматиктиг болгаш чугаа частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин хоюглап азы эдип, оскерттип, делгередип билири;

• бодунуң үежилеринин мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылып, рефераттың утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышаан, шиитпирлеп билири;

2) алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын хүн бүрүде амыдыралга ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерге билиг чедип алырының кол чепсээ кылдыр шын ажыглаары; ону өске-даа эртемнерде (даштыкы дыл, орус дыл болгаш чогаал дээш о.ө) дылдың аргаларын сайгарарына ажыглап билири;

3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде чугаа культуразының негелделерин сагыыры.

9-ку классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында **предметтиг түннелдерни** чедип алыр:

- Нарын синтаксистиг конструкцияларны сайгарар, оларның аразында харылзаазын көргүзөр схема-шыйыглар кылыр.
- Янзы –бүрү хевирлерлиг нарвн домактарны тургузар, сайгарар,оларга бижик демдектерин шын салып, тайылбырлап билер.
- Өөрөнгөн пунктуаограммаларын тывар,бижик демдектерин салганын бадыткап шыдаар.

• Дылдың хүлээлгелеринин дугайында, тыва дыл – Россия Федерациязында Тыва Республиканың үндезин чурттаачылары тыва чоннуң төрөөн дылы база күрүне дылдарының бирээзи дээрзин, төрөөн дыл болгаш чоннуң культуразының сырый харылзаалыг болурун, төрөөн дылдың киж-бүрүзүнүң болгаш ниитилелдин амыдыралына ужур-дузанын билири;

• тыва дылдың гуманитарлыг эртемнер аразында болгаш ниити өөредилгеде туружун болгаш ужур-дузанын билири;

• төрөөн дылдың эртем талазы-биле үндезиннерин; оларның чадаларының болгаш билиглеринин аразында харылзааларын шингээди алыры;

• дыл эртеминин кол баазалыг билиглерин болгаш ооң кезектерин шингээдири: дыл болгаш чугаа, харылзажыр чугаа, бижимел болгаш аас чугаа, монолог, диалог болгаш оларның хевирлери; чугааның байдалы; чугаа (чугаалажыр), эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери болгаш оларның жанрлары, дылы; чугааның утка-хүлээлгелеринин аайы-биле хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); сөзүглел, сөзүгелелдин хевирлери; дылдың кол-кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглалының онзагайларын шингээди алыры;

- тыва дылдың лексика болгаш фразеологиязының кол стилистиктиг курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шиңгээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;

- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;

- сөстүң янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг), сөс каттыжышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруурунуң болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;

- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижиниң чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазынга шын ажыглаары;

- төрөөн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медресеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.

Тыва дыл эртемниң программазының тургузуу

№	Темазы	Допчузу
1.	8 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары	Тускайлаан кижигүннерлиг домактар,оларга бижик демдектери. Дорт болгаш доора чугаа. Цитата, диалог,монолог.Оларга бижик демдектери. Нарвн домак болгаш ооң кезектериниң аразында холбажыр аргалары Чагырышпаан нарвн домактар,оларга бижик демдектери. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак. Чагырышкан нарын домактарда тайылбыр домактарның янзылары.
2.	Синтаксис болгаш пунктуация	Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг. Нарвн синтаксистиг конструкцияларның кезектериниң чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес болуру. Сөзүглелден нарвн синтаксистиг конструкцияларны тып,оларны сайгарып билири,аялгазын шын номчууру, чугаага шын ажыглаары.
3.	Дыл дугайында ниити билиглер	Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-дузазы. Дыл эртеми болгаш ооң бөлүктери. Эң нептереңгей дылдар.Түрел дылдар дугайында билиг.Тыва дылдың төрел дылдары. Тыва бижик тывылган соонда, тыва дылдың хөгжүлдези. Тыва дыл-Тыва Республиканың күрүне дылдарының бирээзи. Тыва дылдың тыва чонга ажык-дузазы. Тыва дылдың шинчээчилери.
4.	Стилистика болгаш чугаа культуразы	Стилистика дугайында билиг.Ном стили, чугаалажыр стиль,эртем стили, публицистика стили,албан-херек стили,ччен чогаал стили. Стильдерниң кол демдектери. Синонимика-стилистиканың кол өзээ. Лексиканың стиль синонимнери.Грамматиканың стиль синонимнери. Чугаа культуразының дугайында билиг. Литературлуг дылдың нормалары.Фонетика болгаш орфоэпия (шын адалга) талазы-биле нормалар,лексика талазы-биле нормалар,грамматиктиг нормалар, сөстөрни ажыглаарының нормалары. Аас болгаш бижимел чугааның кол-кол негелделери. Аас болгаш бижимел чугаага литературлуг дылдың нормаларын сагывышаан,ооң стиль аргаларын чөп ажыглап билири.

Өөредилге –тематиктиг план.

9 класс -68 шак

Кичээлдин темазы	Ниити шагы	Хыналда ажыл	Чугаа сайзырадылгазы
Кириилде кичээл. Номга ынак болунар			
7-8 класстарга өөрөнгенин катаптаары			
Хөй кезектерлиг нарын домактар дугайында билиг			
Стилистика болгаш чугаа культуразы			
Синонимика-стилистиканын кол озээ			
Чугаа культуразы			
Дыл дугайында ниити билиглер.			
5-9 класстарга өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын			
Ниити:			

9-ку класстың тыва дылда календарь-тематиктиг план

№	Теманың ады	Онаалгазы	Шагы	Ай, хүнү		
				план	факт	
1.Дыл дугайында ниити билиглер						
1	Тыва дылдың чоннуң культуразы болгаш төөгүзү-биле харылзаалыы. Тыва дылдың ниитилел амыдыралында ужур-утказы болгаш хүлээлгелери.	Карта-биле ажыл, арын 8	1	04.09		
2	Бижиктин баштайгы хевирлери. Петроглифтер, иероглифтер дугайында. Түрктөрниң орхон-енисей бижиктеринин дугайында.	Дыннадыг «Барыын-Хемчик кожуунда петроглифтер»	1	05.09		
3	Төвүт, эрги моол бижиктер болгаш тыва дыл.	Мергежилге 31	1	11.09		
4	Тыва дылдын баштайгы шинчээчилери. Тыва дылдын шинчилекчилери.	Дыннадыг «Матияс Кастрен»	1	12.09		
5	Амгы тыва дылдың хевирлери. Литературлуг дыл (ном, нейтралдыг, чугаа)	Словарь-биле ажыл	1	18.09		
6	Литературлуг эвес дыл (девискээр аайы-биле диалектилер, кара чугаа болгаш ооң аяны, жаргоннар).	Мергежилге 63	1	19.09		
7	Тыва дыл – социал четкилерде. Чүгле тыва дылда ажыглаттынып турар сөстөр. (Этнокультурлуг сөс курлавыры)	СМС дугайында бижип эккээр	1	25.09		
8	Дыл дугайында катаптаашкын.	Чогаадыг «Тыва дылдын амгы үеде байдалы»	1	26.09		
9	ЧСК Тайылбырлыг эдертиг “Алдын доозун”	Арын 5	1	02.10		
2.Өске кижинин чугаазын дамчыдар аргалар						
10	Өске кижинин чугаазын дамчыдар аргалар. Дорт чугаа. Дорт чугаалыг домакта авторнуң сөстери болгаш бижик демдектери.	Мергежилге 75	1	03.10		
11	Доора чугаа. Доора чугаалыг домактарга бижик демдектери	Таблицаны долдурар. Арын 82	1	09.10		
12	Цитата. Цитата ажыглаанда бижик	Сөзүглел-биле ажыл	1	10.10		

	демдектери.	«Ирбиш»				
13	Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.	Мергежилге 90	1	16.10		
14	Өске кижинин чугаазын дамчыдар аргаларга катаптаашкын.	Мергежилге 93	1	17.10		
15	Хыналда ажыл «Өске кижинин чугаазын дамчыдар аргалар».	Схема-биле ажыл	1	23.10		
3.Синтаксис болгаш пунктуация						
16	Синтаксис болгаш нарын домак. Нарын домактар дугайында билиг. Нарын домактын бөдүүн домактан ылгалы.	Чогаадыкчы ажыл «Бистин суурувус»	1	24.10		
17	Нарын домактарнын бөлүктери: чагырышкан, чагырышпаан нарын домактар	Мергежилге 101	1			
18	Нарын домактын кезектеринин аразында холбажыр аргалары: эвилелдер чок, эвилелдерлиг нарын домактар.Үн аяны-биле каттыжары. Эвилелдер азы эвилелзиг сөстөр-биле каттыжары	Мергежилге 104	1			
4.Чагырышпаан нарын домак						
19	Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.ЧПНД кезектеринин холбажыр аргалары.	Домактарны сайгарар	1			
20	Үн аяны болгаш каттыштырар эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар	Мергежилге 111	1			
21	Удурланыштырар эвилелдер-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар	Домактарны сайгарар	1			
22	ЧСК. Чедир бижиир эдертиг «Эрес- оолдун чоруу».	Эдертигни доозар	1			
23	Ангылаштырар эвилелдер дузазы- биле холбашкан чагырышпаан нарын нарын домактар.	Мергежилге 124	1			
24	Чагырышпаан нарын домакка бижик	1 ЧПНД синтаксистиг	1			

	демдектерин салыры. Синтаксистиг сайгарылганын чуруму	сайгарылгазын кылыр				
25	Хыналда диктант.	1 ЧПНД синтаксистиг сайгарылгазын кылыр	1			
5. Чагырышкан нарын домак						
26	Чагырышкан нарын домак. Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. ЧКН тайылбыр домактын туружу.	Домактарны сайгарар	1			
27	Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак, оларнын холбажыр аргалары.	Домактарны сайгарар	1			
28	Чагырышкан нарын домака тайылбыр домактарнын янзылары, оларга бижик демдектери	Бижик демдектерин салганын тайылбырлаар	1			
29	ЧСК. Угаап боданышкыннын чогаадыг «Бойдуска хумагалыг болуру».	Чогаадыгны доозар	1			
30	Үенин тайылбыр домаа.	Чечен сөстөрни сайгарар	1			
31	Үенин тайылбыр домаанын кол домакка каттыжар аргалары.	Домактарнын схемазын шыяр	1			
32	Немелденин тайылбыр домаа.	Тайылбырлыг эдертиг «Эртемче эге базым»	1			
33	Немелденин тайылбыр домаанга бижик демдектери.	Кызыра бижиир эдертиг «Чанчыл»	1			
34	Тодарадылганын тайылбыр домаа	Схема ёзугаар домактар чогаадыр	1			
35	Даар байдалдын тайылбыр домаа	Схема ёзугаар домактар чогаадыр	1			
36	Чөрүлдээнин тайылбыр домаа	Мергежилге 174	1			
37	Сорулганын тайылбыр домаа	Домактарны сайгарар	1			
38	Чылдагааннын тайылбыр домаа	Таблицаны долдурар, арын 118	1			

39	Деннелгенин тайылбыр домаа	Мергежилге 191	1			
40	Туруштун тайылбыр домаа	Мергежилге 194	1			
41	Кылдыныг аргазынын тайылбыр домаа	Мергежилге 200	1			
42	Хыналда ажыл «Нарын домактар». Арын 137	Домактарны сайгарар	1			
43	Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг. Оларнын кезектеринин аразында харылзаалар болгаш бижик демдектери.	Мергежилге 219	1			
44	Нарын конструкцияларнын синтаксистиг сайгарылгазы.	Мергежилге 228	1			
45	ЧС. Эдертиг «_____».	Домактарны сайгарар	1			
6. Чугаа культуразы болгаш чугаа чорудулгазы						
46	Сөзүглел дугайында билиг, оон кол демдектери	Мергежилге 232	1			
47	Сөзүглелдин кол темазы, кол бодалы	Таблицаны долдурар, арын 156	1			
48	Домактарнын болгаш сөзүглелдин кезектеринин аразында каттыжар аргалары. Абзац.	Мергежилге 239	1			
49	Сөзүглелдин тургузуу. Оон планы. Тезис. Допчулай бижири (конспект).	Мергежилге 254	1			
7. Стилистика болгаш чугаа культуразы						
50	Стилистика. Дылдын ажыглалынын аайы –биле хевирлери: ном болгаш чугаа стили. Стилъ талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар.	Диалог тургузар «Кандыг мергежилдиг болур мен?»	1			
51	Ном стили, ооң янзылары: эртем, публицистика, албан-херек стильдери.	Мергежилге 264	1			
52	Эртем стильдеринин жанрлары (үнелел, аннотация, илеткел, статья, рецензия)	Арын 177 номчуур	1			
53	Албан-херек стилинин жанрлары. Билдириишкин. Резюме. Хол үжүү.	Мергежилге 269	1			

	Шынзылга.					
54	Публицистика стилинин жанрлары (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж)	Мергежилге 281	1			
55	Чугаа стилинин жанрлары.	Таблицаны долдурар, арын 199	1			
56	Чечен чогаал стили, ооң онзагай демдектери.	Тестиге харыылаар,арын 207	1			
57	Хыналда ажыл		1			
8. Синонимика-стилистиканың кол өзгө						
58	Синонимика-стилистиканын кол өзгө. Лексиканын стиль синонимнери. Грамматиканын стиль синонимнери.	Таблицаны долдурар, арын 212	1			
9. Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы						
59	Диалог, монолог, полилог(катаптаашкын)	§ 61, Мерг 322	1			
60	Литературлуг дыл болгаш ооң нормаларының дугайында	§62, Мерг 327	1			
61	Фонетика болгаш орфоэпия талазы- биле нормалар.Лексика талазы-биле нормалар	§ 63, Мерг 331	1			
62	Грамматиктиг нормалар. Орфография, пунктуация талазы-биле нормалар.	§ 64, Мерг 345	1			
63	Хыналда ажыл	Өөрөнгөн темаларын катаптаар	1			
64	Частырыглар-биле ажыл Сөзүглел-биле ажылдың хевирлери	§ 65,Карточка-биле ажыл	1			
5-9 класстарга өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары						
65	Фонетика.Орфоэпия.Орфография	§ 66 Мерг 352	1			
66	Лексика. Морфология	§ 67, Мерг 360	1			
67	Синтаксис болгаш пунктуация Стилистика	§ 68, Мерг 365,367	1			
68	Түңнел кичээл	Чайгы онаалгалар	1			
Нийти 68 шак						

Ажылчын программага эдилге кылганының чылдагааны

Класс	Теманың ады	Эрттирген хүнү	Ажылчын программаны эткениниң чылдагааны	Херек кырында эрттирген хүнү